

२१. पर्यावरण मूल्य शिक्षण

पर्यावरण विचार हा आजच्या शिक्षणातील प्रमुख विचारप्रवाह आहे. हा विचारप्रवाहाचे उगम आहे प्राचीन वेद कालखंड. ज्ञानेश्वरांनी ७०० वर्षांपूर्वी ह्या पर्यावरण संकल्पनेचा विचार ज्ञानेश्वरीत केलेला आपणास आढळतो. पर्यावरणाचे संरक्षण ही आजची एक प्रमुख राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय समस्या झाली आहे. कोणत्याही समस्येचे निराकरण मूलतः शिक्षणातूनच होत असते. परिणामी आज शिक्षणातून पर्यावरणाचा विचार करण्यात येतो. कारण पर्यावरणाचे रक्षण म्हणजे मानवी अस्तित्वाचे रक्षण याची जाणीव आज तीव्रतेने झाली आहे. आणि म्हणूनच पर्यावरण ही स्वतंत्र ज्ञानशाखा निर्माण झाली आहे. पर्यावरण शिक्षणाची एक परिभाषा अशीही करण्यात येते, की "Education through environment, about environment and for environment" याचाच अर्थ पर्यावरणाचा अध्ययन-अध्यापनाचे साधन म्हणून उपयोग होतो.

पर्यावरण ही संकल्पना आपल्याला केवळ नैसर्गिक पर्यावरण, जैविक पर्यावरण यात बंदिस्त करता येणार नाही. पर्यावरण संकल्पनेबाबत सर्वकष दृष्टिकोन आपणास ठेवावा लागेल. 'अनुवंशाशिवाय ज्या घटकाचा परिणाम व्यक्तीजीवनावर पडतो त्याचा समवाय म्हणजे पर्यावरण.' अर्थात पर्यावरणांतर्गत जैविक पर्यावरण, नैसर्गिक पर्यावरण, मानसिक पर्यावरण, शारीरिक पर्यावरण, भावनिक पर्यावरण इ. दृष्टिकोनातून विचार करावा लागेल. पर्यावरणाचे प्रकार मान्य केले की मग पर्यावरण ज्ञानशाखेत आंतरशाखीय उपागमाचा स्वीकार करावा लागतो. पर्यावरण शिक्षणाचा विचार केल्यास पर्यावरण शिक्षण हे तीन गटात विभागण्यात येते.

- (१) Environmental Studies - Social Sciences.
- (२) Environmental Science - Physical and natural Sciences.
- (३) Environmental Engineering - Engineering Sciences.

पर्यावरण शिक्षणाचे वरील तीनही गट हे पर्यावरण शिक्षणातील आंतरशाखीय अपागम दर्शवितो.

पर्यावरण व मूल्य शिक्षणाचा सहसंबंध आहे. व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास हा शिक्षणातून व्हावयास हवा. पण आज तसे घडत नाही. व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणाऱ्या घटकामध्येच आज असंतुलन निर्माण झाले आहे. कारण आज संपूर्ण जग भौतिकवादाने ग्रासले आहे. ह्यावर आज स्वीकारलेले सर्वात परिणामी उपाय म्हणून मूल्यशिक्षणाला मान्यता मिळाली आहे. मूल्यशिक्षणाच्या केवळ परिपाठातून मूल्यसंस्कार करणे हे अपेक्षित नाही, तर विषयांतर्गत अभिव्यक्ती होणारी मूल्य तेवढीच महत्त्वाची

आहेत. म्हणून मूल्यशिक्षण हे एकाच विषयात बंदिस्त करता येणार नाही, तर विविध विषयांचाही अंतर्भाव करावा लागेल. जे घटक व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करतात त्यातून व्यक्तीवर मूल्यसंस्कार होत असतात. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर परिणाम करणारे घटक हे जैविक, नैसर्गिक, मानसिक, शारीरिक, भावनिक इ. आहेत. वरील घटकांना अनुसरून मूल्यशिक्षणाचे स्त्रोत जीवशास्त्र, नैसर्गिक शास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, इतर सामाजिक विज्ञान विषयक विषय या सर्वांचा समावेश करावा लागेल व मूल्य शिक्षणाची परिमाणे निश्चित करावी लागतील. 'Education through values, about values, for values' वरील बाब मान्य केली, की मूल्यशिक्षणातील आंतरशाखीय उपागमाला मान्यता द्यावी लागते.

पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण ह्या संकल्पना वेगळ्या ठेवता येणार नाही. कारण व्यक्तीचे जेव्हा शिक्षण घडत असते तेव्हा मानसशास्त्रीय सिद्धांतानुसार तो आपल्या आजूबाजूच्या परिसराशी प्रतिसाद देतो व प्रतिक्रिया व्यक्त करित असतो. तसेच आजूबाजूच्या परिसरातून तो काहीतरी प्राप्त करित असतो. बीज अंकुरण्यातूनच वृक्ष निर्माण होतो. बीज आपल्याला अनुकूल असणारे घटक आपल्या आजूबाजूच्या पर्यावरणातून प्राप्त करित असते. व्यक्तीविकासाची प्रक्रिया ही बीज अंकुरण्याच्या क्रियेशी साधर्म्य साधत असते. व्यक्तित्वाचा विकास होत असताना व्यक्तित्वावर विविध घटक परिणाम करित असतात. हे घटक जीवशास्त्रीय, मानसिक, भावनिक, बौद्धिक इ. असतात.

वरील सर्व विवेचनाचा सारांश काढल्यास आपण निष्कर्षाप्रत येतो, की पर्यावरण शिक्षण व मूल्यशिक्षण हे भिन्न नाही, तर अभिन्न आहे. नव्हे आता Environmental Value Education ह्या ज्ञानशाखेची निर्मिती करावी लागेल व परिभाषा करावी लागेल. Education through Environmental values, about environmental values, for environmental values.

पर्यावरणात्मक मूल्य पुढीलप्रमाणे आपणास सांगता येतील -

- (१) जीवनशास्त्रीय मूल्य :
मानवी देहाचे जैविक कार्याबाबत ज्ञान मानवी देहाची सार्थकता
- (२) सामाजिक पर्यावरणात्मक मूल्य :
१. सामाजिक वातावरण सुदृढ राखणारी मूल्य
२. सामाजिक प्राणी म्हणून व्यक्तित्व मूल्य
- (३) मानसशास्त्रीय पर्यावरणात्मक मूल्य :
व्यक्तीचे मानसिक समतोल राखणारी मूल्य - शांती, प्रसन्नता, आनंद इ.
- (४) राष्ट्रीय पर्यावरणात्मक मूल्य :
राष्ट्रीय ऐक्य, राष्ट्रभावना, मुख्यत्वे राष्ट्रीय एकात्मता राखणारी मूल्य
- (५) नैतिक पर्यावरणात्मक मूल्य :
व्यक्ती, समाज व राष्ट्राची नीतिमत्ता जोपासणारी मूल्य
- (६) नैसर्गिक पर्यावरणात्मक मूल्य :
निसर्गाप्रती प्रेम, नैसर्गिक सपत्तीबद्दल प्रेम, संवर्धनाची भावना, संगोपनाची भावना
- (७) सांस्कृतिक पर्यावरणात्मक मूल्य :

सांस्कृतिक वातावरण निकोप ठेवणारी मूल्य. विविध संस्कृतीचा आदर वाढविणारी मूल्य

(८) धार्मिक पर्यावरणात्मक मूल्य :

धार्मिक पर्यावरण निकोप ठेवणारी मूल्य. प्रामुख्याने परधर्म सहिष्णुता, परधर्माचा आदर

(९) वैज्ञानिक पर्यावरणात्मक मूल्य :

विज्ञानाचा वापर विशेषत्वाने केल्यास विज्ञान हे सुखदायी होते हे मूल्य अशा रीतीने विविध Environmental Values सांगता येतील. Environmental Values याकरिता वेगळ्या अभ्यासक्रमाची निर्मिती करता येऊ शकेल. महत्त्वाचा उद्देश 'निकोप परिसर' तयार करणे हा असेल. कारण निकोप परिसरातच व्यक्तिमत्त्वाचा निकोप विकास होऊ शकेल.

